

Carles Miret i Estruch

La cova del Puntal del Gat (Benirredrà): una ocupació litoral del paleolític mitjà

Aquest article ofereix una primera nota informativa sobre l'ocupació mosteriana de la cova del Puntal del Gat (Benirredrà, la Safor, País Valencià), tot centrant-se en les restes arqueològiques recuperades en diverses recollides superficials i en una restringida intervenció d'urgència dirigida per Pere Miquel Guillem Calatayud.

La motivació de la presentació d'aquest interessant jaciment arqueològic amb restes de cultura material provinents d'un campament d'*Homo sapiens neanderthalensis* és donar-lo a conèixer i, d'alguna manera, que serveixi per a estimular investigacions més exhaustives i, alhora, per a posar-lo en valor.

Situació

La cova del Puntal del Gat es troba situada sobre el flanc nord-est de la serra Falconera, a uns 42 metres sobre el nivell del mar, a prop de la muntanyeta de Sant Antoni i al peu d'un pinacle càrstic (Gil, 1990) que dona nom al jaciment. Les seues coordenades UTM són X: 742802.04285 Y: 4316304.14282 (ETRS89 zona 30N).

El seu entorn més immediat està condicionat per un rosari d'accessos al cor de la Falconera mitjançant barrancades curtes i amb fort pendent (barranc de les Coves, racó de Maties, etc.), que desaigüen a escassos centenars de metres, en el barranc de Beniopa, i per una continuïtat amb la plana al·luvial existent a menys de 10 m per sota de la base de la cavitat. Davant la mateixa cova transcorre el camí de la Perdició que contorneja els estreps de la Falconera fins al poble de Benirredrà.

El jaciment pertany administrativament al petit terme municipal de Benirredrà, amb escasses 40 ha de superfície, inserit com un enclavament dins del terme de Gandia, l'únic amb el qual fita des de l'annexió a la capital de la Safor el 1965 dels pobles de Benipeixcar i de Beniopa (Miret, 2016).

Context geològic i geomorfològic

La serra Falconera forma part dels contraforts de l'extrem oriental del Sistema Ibèric que culminen en la gran mola dolomítica del Mondúver (843 msnm), aixecada com a conseqüència de la interferència tectònica amb les alineacions subbètiques i prebètiques. Tot i el predomini de les directius ibèriques, la topografia s'hi mostra molt complexa, amb plegaments posteriors prebètics, gairebé perpendiculars als eixos ibèrics i d'edat postburdigaliana (Rosselló, 1967). Aquesta serra, amb el punt més elevat al Molló de la Creu, (452 msnm), constitueix part doncs d'una de les masses estructurals subordinades als massissos cretàtics ibèrics, de la mateixa forma que el Toro (607 msnm) o el Picaio-Aldaia (728 i 734 msnm, respectivament). La seua alineació NNW-SEE, al llarg d'uns 6 km, comparteix les característiques principals de la successió de crestes i fosses contigües que il·lustren la directriu ibèrica de la regió (serra de les Agulles, vall d'Aigües Vives, etc.) (fig. 1). Amb 13 km², la serra Falconera està delimitada per un seguit de sinclinals que l'aïllen dels relleus propers. Així trobem el curs del barranc de Beniopa al nord-est, el riu Vernissa al sud, la vall de Marxuquera a l'oest i la plana litoral a l'est (fig. 1).

La cova del Puntal del Gat s'obri en la part més baixa del paquet de dolomies i calcàries del cretàtic superior (fàcies del santonià-coniacià), segurament a l'altura d'un antic nivell freàtic manifestat per una surgència hídrica.

L'abundant presència de cavitats en la serra Falconera i el Mondúver (Garay, 1980 i 1983), moltes d'elles habitades en algun moment de la prehistòria, és un dels aspectes més rellevants de la bibliografia arqueològica valenciana ja des de finals del segle XIX (Vilanova i Piera, 1872 i 1893; Puig y Larraz, 1896; Calvo, 1908), tot i que avui en dia manca encara un treball de síntesi i una legislació patrimonial més restrictiva i específica pel que fa a la protecció d'aquesta zona arqueològica per excel·lència on es troba també la cèlebre cova del Parpalló (Pericot, 1942).

En un radi de menys de 2 km al voltant del jaciment en qüestió es poden localitzar una dotzena de jaciments, tots ells inèdits, entre els quals almenys tres podrien contenir materials de cronologia paleolítica indeterminada (cova de la Petxina, cova del Racó de Maties i coves del Barranc de les Coves). Una mica més enllà, en un radi de 5 km, podem trobar la cova de les Meravelles, la cova de la Figuera, la cova del Barranc del Llop, la cova dels Porcs,

etc., totes amb presència de tecnocomplexos del paleolític superior (Aparicio, Gurrea i Climent, 1983), tot i que no són gens descartables ocupacions més antigues, i part del territori d'abastiment logístic articulat al voltant de Parpalló i de Malladetes (Davidson, 1989).

Context arqueològic comarcal i regional del paleolític mitjà

Els jaciments del paleolític mitjà són abundants en la comarca de la Safor i en les comarques veïnes (fig. 1) gràcies sobretot a la seua posició litoral i al seu entroncament amb les vies de comunicació costanera i amb els corredors orogràfics que faciliten el trànsit cap a l'interior (Aura, Fernández i Fumanal, 1993). La majoria d'aquests jaciments es troben en els primers estreps litorals, com és el cas de la cova de l'Ombria de Carles a Corbera (AADD, 1983: 82), la cova del Bolomor a Tavernes de la Valldigna (Fernández, 2007), la penya Roja a Ròtova (Aparicio, Gurrea i Climent, 1983), la cova Foradada a Oliva (Aparicio *et al.*, 2014), la cova del Corb al Verger (Villaverde, 2001), la cova de les Calaveres de Benidoleig (Aparicio *et al.* 1982), etc. (fig. 1). Cap a l'interior, el poblament mosterier sol ubicar-se en grans corredors interfluvials com és el cas de la cova Negra i de la Petxina a l'Estret de les Aigües (Villaverde, 1984), las Fuentes en la Canal de Navarrés (Aparicio, 1974 i 1981), els abrics del Pastor i del Salt a l'Alcoià (Marrero, Hernández i Galván, 2011), la Cueva del Cochino a Villena (Soler, 1956), etc.

Figura 1: La cova del Puntal del Gat en el context de les comarques centrals valencianes i altres jaciments arqueològics destacats del paleolític mitjà.

De mica en mica són conegudes més estacions amb materials clarament adscrits al paleolític mitjà en sèries lítiques de superfície com les documentades a les revores de la muntanya de la Safor, en els termes municipals de Vilallonga i de la Vall de Gallinera (Eixea i Villaverde, 2012; Bel i Eixea, 2015), que se sumen al corpus conegut en l'actualitat (Aparicio, Gurrea i Climent, 1983; Mochales, 1997; Villaverde, 2001).

Troballa i documentació

La cova del Puntal del Gat ha estat freqüentada esporàdicament fins a gairebé l'actualitat per comunitats nòmades, com bé indica un altre dels topònims amb què la cavitat és coneguda secularment: la cova dels Gitanos. La presència d'una peanya en un nínxol natural de roca, segurament per allotjar una imatge religiosa actualment desapareguda, suggereix també l'ús de la cova com a lloc sagrat en èpoques recents.

Es coneix una col·lecció privada inèdita (J. Cardona, comunicació personal) que incorporava alguns artefactes lítics però la seua descoberta científica per part de Joan Cardona, arqueòleg municipal de Gandia, juntament amb els col·laboradors Salvador Cloquell i Josep Vicent Peiró, es remunta al 9 de maig del 1991. En aquell moment es prospectà també l'anomenada cova de la Terreta o del Tio Pep, un enfonsament de terres sorrenques on s'acostumava a extraure terra d'escurar cassoles entre els anys 50 i finals dels 70 del segle xx, i altres balms i covetes del paratge amb la finalitat de localitzar pintures rupestres o qualsevol altra manifestació arqueològica.

El 28 d'abril del 1993 es notificava la troballa d'un jaciment d'adscripció cultural i cronològica presumiblement del paleolític mitjà a la Conselleria de Cultura, perquè es tinguera en compte, ja que el futur traçat de la circumval·lació N-332 al seu pas per Gandia i Benirredrà podia posar en risc la seua integritat. Aquest informe venia a cobrir allò relatiu al patrimoni arqueològic que el preceptiu estudi d'impacte ambiental havia obviat i notificava l'eixamplament i el rebaixat mecànic fins a mig metre de l'antiga senda d'accés a la cova, amb un cert grau d'afecció sobre el jaciment, que s'havia practicat dos anys abans amb la intenció d'efectuar els sondejos geotècnics sobre el raiguer. Aquesta obra deixà al descobert abundant material arqueològic, principalment d'indústria lítica i de restes de fauna, descontextualitzat i arreplegat superficialment, bona part del qual forma la col·lecció dipositada en el MAGa (Museu Arqueològic de Gandia).

El jaciment de la cova del Puntal del Gat està constituït per una sola covarxa oberta al peu d'un cingle o pinacle (fig. 2, 3 i 4); en aquest cas, un dels romanents càrstics de cronologia cretàica que tant sovintegen en el contigu massís del Mondúver i en altres alineacions calcàries de la zona, com la muntanya de la Safor (Gil, 1990; Garay, 1983 i 1990). La secció de

la boca a l'altura de la visera de l'abric és de 8 x 9 m i assoleix els 12 de profunditat (fig. 4, 5 i 6). Posseeix una forta baixada des del sostre però en arribar al sòl forma una plataforma gairebé horitzontal, amb escàs capbussament (fig. 4 i 6). L'origen de la cavitat és possiblement, com ja s'ha dit, una surgència hídrica a nivell freàtic fossilitzada que actualment es podria localitzar a alguns metres més de profunditat. Cal fer notar alguns processos reconstructius i encrostaments al fons i en les revores de la mateixa cavitat. La superfície de la majoria del jaciment està rentat, per la qual cosa és ben visible la bretxa basal conformada amb elements de molt diferent natura (crioclastos, fracció fina amb impactes tèrmics, fauna, indústria lítica, etc.). Tanmateix, sembla que tota la sedimentació s'ha anat acumulant en el terraplè que s'estén per davant de la cova, de la mateixa manera que grans blocs clàstics que deuen provenir del col·lapse progressiu de l'antiga visera (fig. 5). No és per tant casual que en aquest replà, conreat amb garroferes, continuen produint-se troballes lítiques i de conglomerats detrítics (de bretxa fossilífera, fonamentalment) que contenen sílexs cimentats, fet que motivà l'ampliació notable de la delimitació de l'àrea del jaciment (fig. 3 i 5).

Així, l'informe del tècnic J. Cardona urgia la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana a prendre una ràpida resolució pel que feia a la protecció i a l'avaluació de la importància del jaciment prèviament a l'execució de les obres de la circumval·lació de la carretera N-332.

Figura 2: Entorn de la cova del Puntal del Gat. Foto Ajuntament de Benirredrà.

De tot plegat es derivà una intervenció d'urgència a càrrec de l'empresa *Entorn. Estudios de Patrimonio Cultural y Medio Ambiente*, sota la direcció de P. M. Guillem. Aquesta actuació es resumeix en un informe preliminar datat el 15 de juny del 1994. L'excavació arqueològica es limità a tres cales i a la preparació de tres talls estratigràfics amb la finalitat d'afitar amb precisió el rebliment arqueològic (fig. 5 i 6), així com una neteja general del jaciment, molt brut com a conseqüència de reiterades visites, com ja s'ha indicat. La Cala I, de 2 m² d'extensió, assolí el metre de profunditat. En la base aparegueren margues de color groguenc. L'estratigrafia il·lustrada en la figura 7 indicava l'aparició d'un primer nivell d'uns 20-30 cm de potència força contaminat i d'un segon que superava el mig metre, que contenia grans blocs de pedra i on la fracció mitjana-grollera arribava al 70% del total del sediment. L'excavació de les Cales II i III (fig. 5) no deixà massa possibilitats per efectuar una lectura estratigràfica detallada, ja que des del primer moment quedà patent el caràcter bretxoide del reblit sedimentari i la seua solidesa impedí assolir una cota més enllà dels 30 cm en ambdós casos. Finalment, la pista oberta per la pala excavadora per a realitzar els sondejos geotècnics facilità, paradoxalment, el perfilat de diversos talls estratigràfics (fig. 5). En el tall més proper a la cova (Tall I) es pogué apreciar la presència de grans blocs, probablement caiguts de la visera, com ja havia intuït J. Cardona en el seu informe inicial. En un dels altres talls (Tall III) aparegué representada la mateixa seqüència estratigràfica que en la Cala I, tot i que aquest indret és un dels més alterats per l'activitat càrstica. En tots els talls es pogueren recuperar materials arqueològics, sobretot indústria lítica i restes de fauna.

La situació del material arqueològic aparentment és *in situ*, exceptuant aquell remogut superficialment per la pala mecànica. El dipòsit arqueològic primari també pot haver sofert lleugers desplaçaments gravitatoris en el sentit del pendent. A aquest respecte, i sense que siga una dada conclouent, en tota la partida de l'Horta, que enfronta la cavitat, sovintegen les troballes lítiques i òssies molt rodades que podrien provenir d'aquest jaciment.

Tot plegat, l'informe de Guillem estimava unes dimensions per a la cova de 19 m de longitud per 20 m d'ample, i entre 50 cm i 2 m de potència sedimentària aproximada segons el capbussament dels estrats. La grandària original seria major, ja que el despeniment de blocs del trespol hauria fet minvar la superfície practicable actual. Pel que fa a les recomanacions futures, l'informe optava entre dues solucions tècniques possibles, atès que el projecte del traçat viari tenia una afecció plena sobre el jaciment: l'excavació íntegra en un termini de 10 mesos i un equip de 15 operaris o el desplaçament de la carretera. Finalment la direcció facultativa es decantà per la segona de les opcions.

Tot i la importància del jaciment, encara avui en dia continua sense tancar-se, tal i com instava l'informe de P. M. Guillem i resta gairebé inèdit a excepció d'alguna nota sobre aspectes relacionats amb el poblament neandertal del País Valencià (Villaverde, 2001).

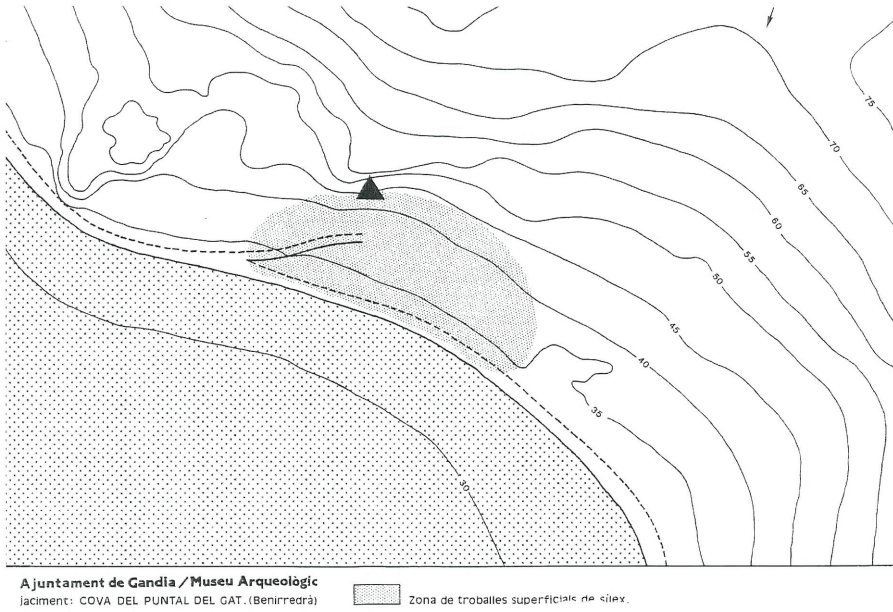

Figura 3: Topografia de l'entorn del Punta del Gat, segons F. Sales.

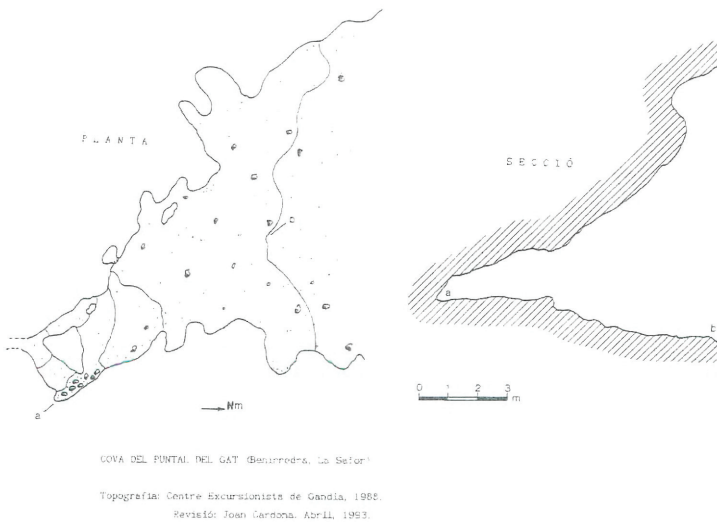

Figura 4: Topografia de la cova del Punta del Gat, segons el Centre Excursionista de Gandia. Revisió de J. Cardona.

Figura 5: Ubicació de les cales i talls, segons P. M. Guillem.

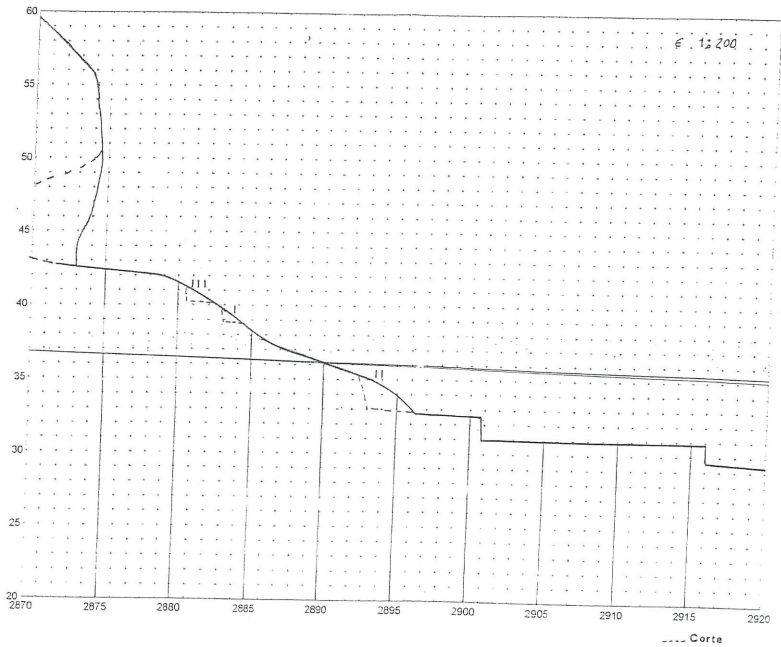

Figura 6: Perfil, segons P. M. Guillem.

Els materials arqueològics

L'informe de P. M. Guillem determinava la presència de les següents espècies de grans herbívors: *Bos* sp. (ur, amb tota probabilitat), *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Equus caballus*, *Equus hydruntinus* i una interessant col·lecció de mesofauna (*Oryctolagus cuniculus*, és a dir, conill) d'aportament antròpic (J. V. Morales i M. Pérez Ripoll, comunicació personal). El material ossi mostrava un alt grau de fracturació com a conseqüència de diversos tipus d'alteració tafonòmica entre els quals pot citar-se l'acció humana (ossos cremats o calcinats i marques de carnisseria i d'esquarterament) i altres agents biològics o postdeposicionals com les vermiculacions que afecten en gran mesura la seua cortical.

Les restes lítiques identifiquen pas a pas tots els estadis del processat operatiu, des del tempteig o descorticat dels nuclis fins l'abandonament i reciclatge d'eines retocades. Aquesta presència d'una activitat de talla intensa i la riquesa d'ofertes lítiques que s'intueix en el conjunt, a banda de les dimensions del jaciment -40 m^2 segons Fernández i Villaverde (Villaverde, 2001: 162 i 167)–, és un corol·lari evident en altres aspectes socials o de dinàmica del poblament que ara estem lluny de calibrar però que en el futur obrirà moltes portes a la investigació sobre l'ocupació litoral mosteriana i les principals vies de circulació de la informació, de les matèries primeres i dels grups humans.

Les diverses mostres recollides de les prospeccions del Museu Arqueològic de Gandia entre el 9 de maig del 1991 i el 30 de novembre del 1993 assoleixen un total de 415 peces lítiques, moltes de les quals són resquills menors d'1 mm. Totes aquestes restes no es poden relacionar amb cap unitat estratigràfica concreta i són descrites sense context arqueològic.

Per altra banda es troba la sèrie lítica provinent de l'excavació d'urgència dirigida per Guillem, amb el següent volum de peces (taula 1):

Cala o tall	Capa	Peces lítiques
Tall I	-	17
Cala 2	1	54
Cala 2	2	131
Cala 3	1	26

Taula 1. Material lític provinent de l'excavació d'urgència dirigida per P. M. Guillem.

Tant en un conjunt com en l'altre, les peces més abundants són les ascles. Encara que es tracta de restes de talla sense retocar, poden donar molta informació sobre les característiques de la gestió lítica dels nuclis discoides –dominants absoluts en la sèrie– o dels level-loisians (fig. 8 i 9), com és el cas de les ascles de tipus kombewa amb taló facetat (fig. 10, peça 9339; fig. 12, peces 913 i 917), els productes pseudoleval-loisians (fig. 12, peça 93278), etc.

Els suports lítics retocats són menys abundants però igualment interessants per descriure el perfil tipològic del conjunt. Entre els predominants destaquen les rascladores laterals (fig. 10, peces 9349 i 9337; fig. 11, peces 93359 i 9493), transversals (fig. 10, peces 9338, 9341 i 9344), convergents (fig. 11, peces P.G. 94, Cala 3, Capa 1 i Cala 2, Capa 1), un llimac (fig. 10, peça 9354), etc.

Els denticulats també hi apareixen ben representats (fig. 10, peça 9486; fig. 11, P.G. 94, Cala 3, Capa 1; fig. 12 peces 93158, 9322 i 9185; fig. 13, peça P. G. 94, Tall 1), de la mateixa manera que les peces amb osques (fig. 12, peça 9350; fig. 13, peça 968). Moltes altres peces posseeixen retocs simples, semiabruptes, abruptes o escalariformes (fig. 13, peça ss).

La preponderància de talons llisos en el conjunt és acaparadora, encara que no manquen els díedres o els facetats, com ja s'ha dit adés, tal i com es correspon amb un sistema majoritari de nuclis discoides. Així, pel que fa als nuclis, destaca una tendència a l'explotació discoïdal (fig. 12, peces 9347 i 9348, per exemple), encara que no estan totalment absents els que presenten cares lleugerament jerarquitzades i que podrien suggerir una explotació leval-loisiana puntual (fig. 12, peça 9472; fig. 13, peça 9473). Molts d'aquests nuclis aprofiten un suport asclar, per bé que el més habitual és l'explotació de nòduls amb morfologia arrodonida i amb cares corticals. En alguns casos són abandonats per embotiment del plànol de percussió o per deficient matèria primera (fig. 12, peça 9471). En resum, es tracta d'un model de gestió dels nuclis en concordança amb l'escassedat relativa de la matèria primera en l'entorn geomorfològic més immediat.

La presència de resquills de sílex indica també la concurrència d'activitats de talla lítica *in situ*, per bé que sembla que només a la Capa 2 de la Cala 2, amb un total de 22, s'ha realitzat una recollida sistemàtica d'aquesta fracció fina. Les diferències quantitatives en el mostreig dels resquills són directament dependents de la metodologia de treball de camp (excavació *vs* recol·lecció en prospecció superficial).

A pesar de la termoclàstia –sobretot deshidratació o cúpules a conseqüència d'impactes tèrmics– que afecta a bona part de la col·lecció lítica, s'adverteix la presència de diferents litologies, com ara el sílex opac amb vacúols tipus Domenyo provinent del nord del Xúquer (fig. 10, peça 9365), el sílex criptocristal·lí oligocè de la capçalera del riu d'Alcoi (fig. 9, peça 9348), la calcària, la quarsita, una possible calcedònia d'origen local, etc. Aquesta aparent diversitat de matèries primeres ens podria donar molta més informació territorial si s'anалitza microscòpicament i de manera més exhaustiva.

Per acabar, cal esmentar un reduït lot de peces lítiques amb doble patina, entre les quals s'ha pogut descriure dues dents de falç de l'edat del bronze, de recollides que podrien no ser tan properes al Puntal del Gat i que indiquen la presència de poblament del II mil·lenni aC en la rodalia o bé que fos un lloc d'aprovisionament de matèria primera per a les poblacions de la prehistòria recent de la zona.

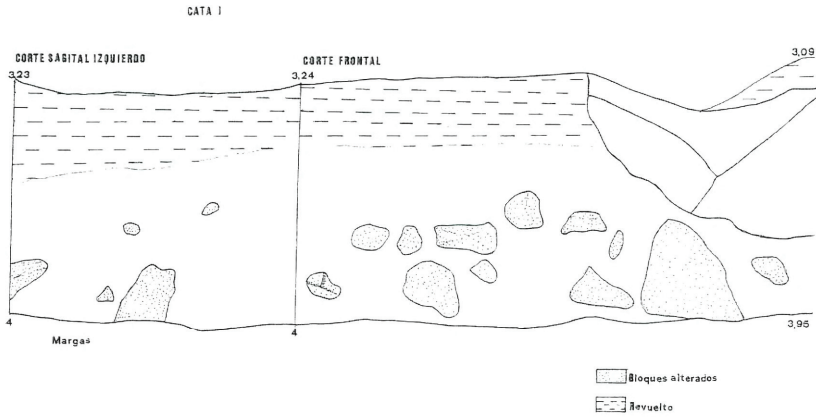

Figura 7: Estratigrafia de la Cala I, segons P. M. Guillem.

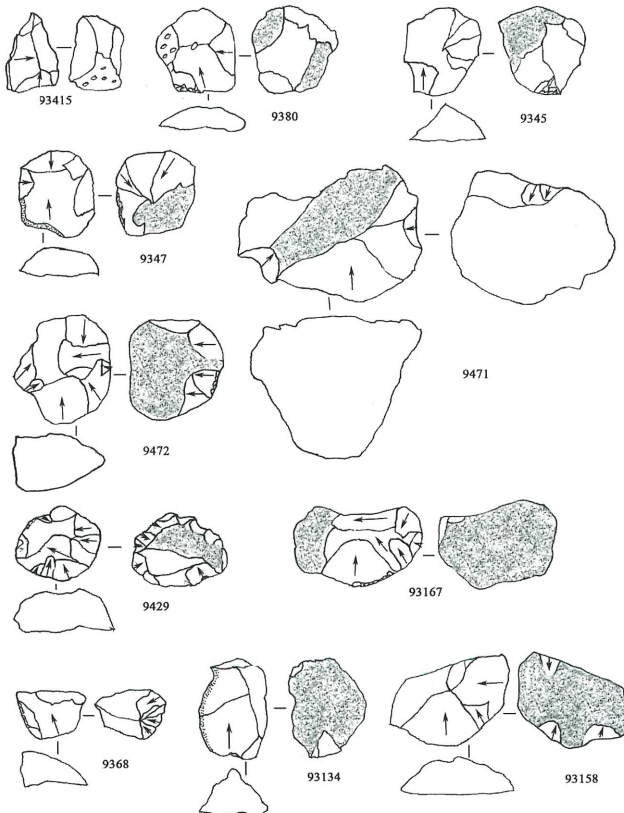

Figura 8: Indústria lítica del Punta del Gat: nuclis sense context arqueològic.

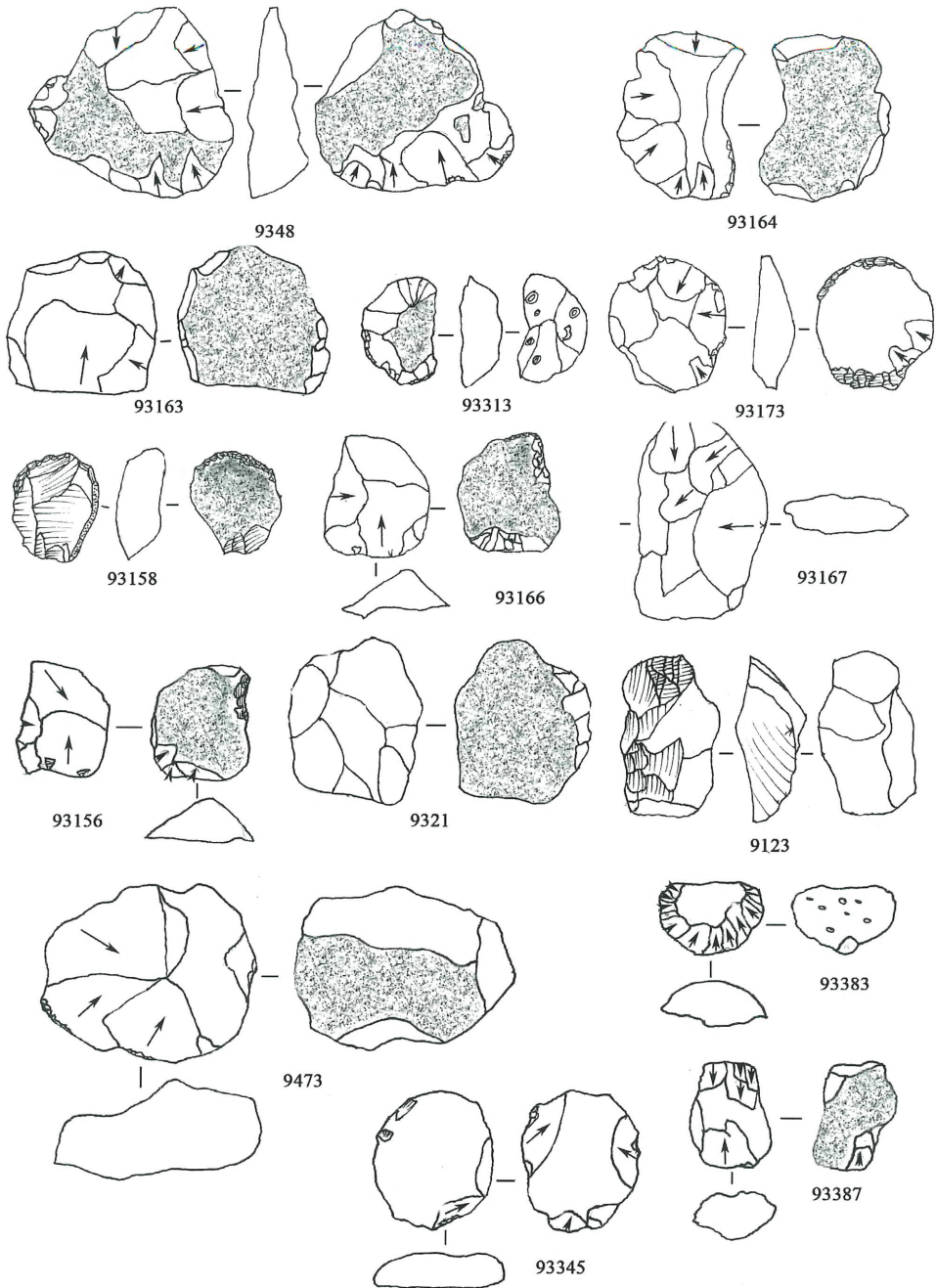

Figura 9: Indústria lítica del Punta del Gat: nuclis sense context arqueològic.

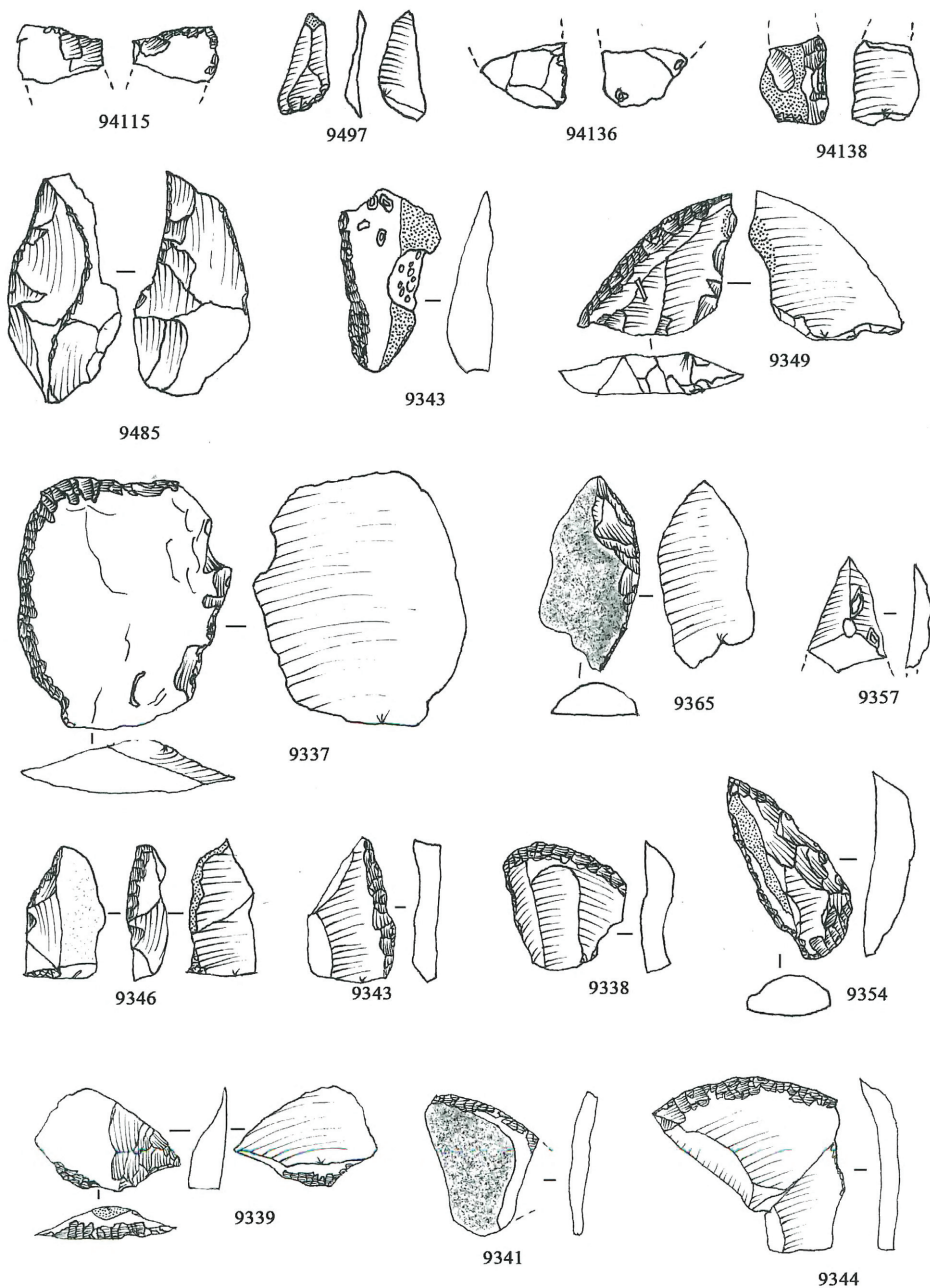

Figura 10: Indústria lítica del Punta del Gat: peces retocades sense context arqueològic.

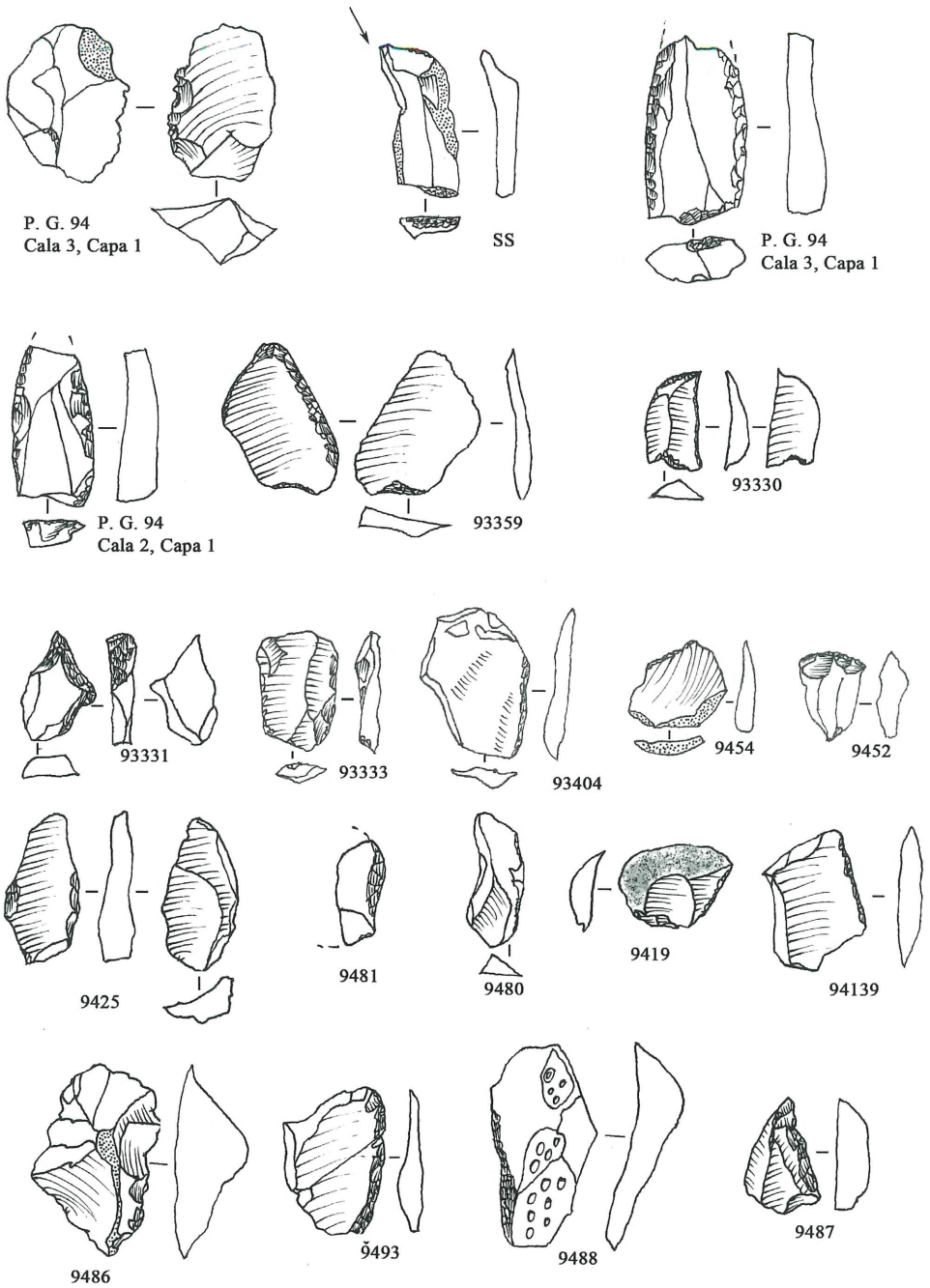

Figura 11: Indústria lítica del Punta del Gat: peces retocades amb i sense context arqueològic.

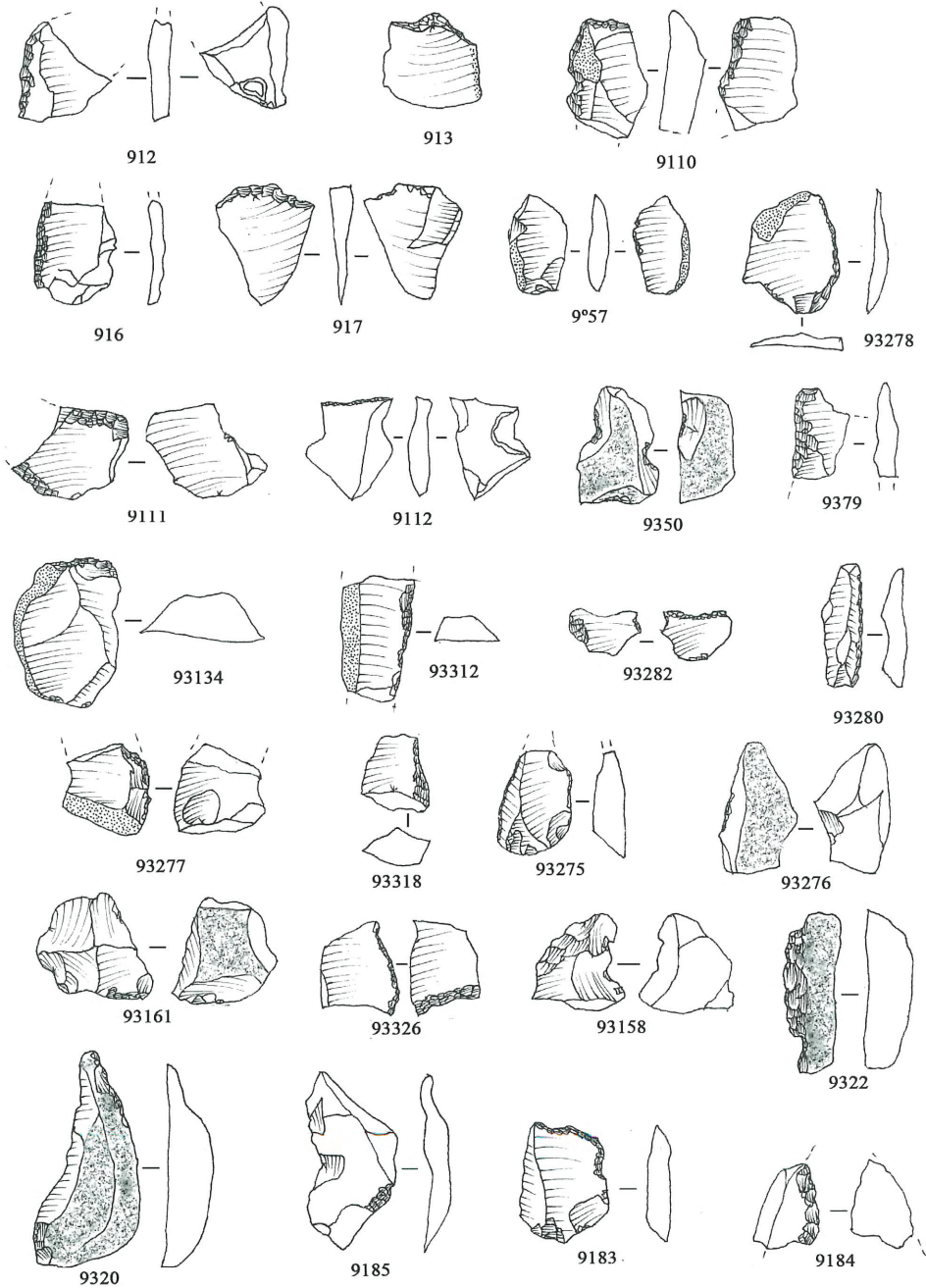

Figura 12: Indústria lítica del Pontal del Gat: peces retocades sense context arqueològic.

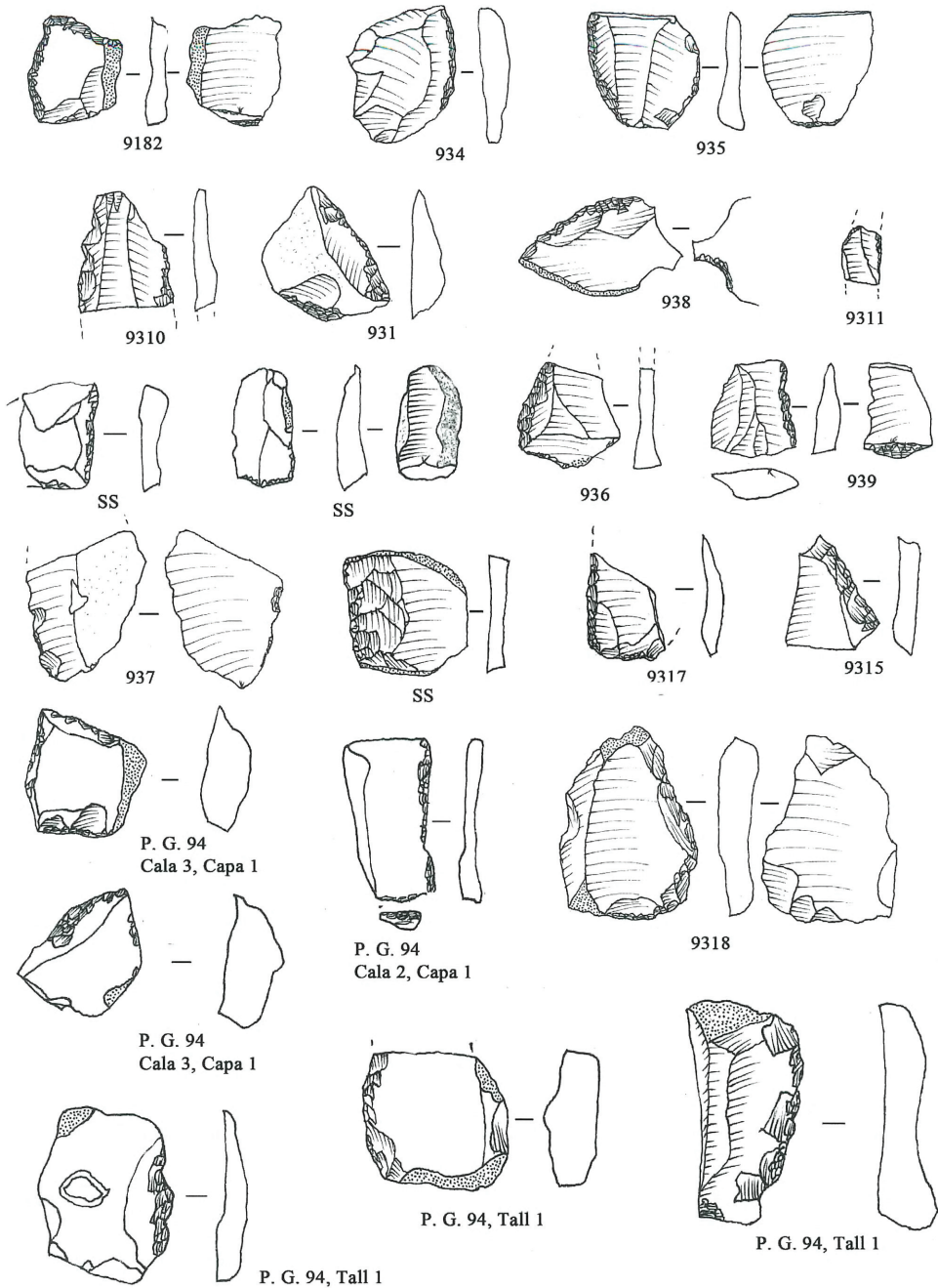

Figura 13: Indústria lítica del Puntal del Gat: peces retocades amb i sense context arqueològic.

Conclusions

El jaciment de la cova del Puntal de Gat posseeix una indústria lítica assignable segons la tipologia clàssica bordesiana al mosterià charentià, possiblement de tipus Ferrassie (Villaverde, 1984; Fumanal i Villaverde, 1988), i una antiguitat propera als 40.000-35.000 anys, és a dir, als últims estadis d'ocupació neandertal en la Península Ibèrica.

El mòdul genèric de la sèrie lítica és de dimensions molt reduïdes, cosa que podria tenir a veure amb les característiques de l'oferta litològica o amb les estratègies de gestió de la matèria primera lítica (Molina, 2016), que prioritzen l'aprofitament màxim mitjançant els nuclis discoïdes per sobre de les preferències tecnològiques leval-loisianes.

Cal no descartar la hipòtesi d'una ocupació durant el paleolític superior, o fins i tot en la prehistòria recent, com sembla suggerir algun dels tipus lítics (fig. 11, peces ss i 93330). Això podria obrir un camp de recerca molt rellevant ja que els episodis de transició entre el paleolític mitjà i superior són molt escassos. Ara bé, el major grau d'afecció erosiva, el conreu recent de secà i de les obres de la circumval·lació en el sostre de la seqüència poden haver estrafer nivells associats a aquestes cronologies. Siga com siga, sense unes excavacions arqueològiques en extensió, una anàlisi espacial, tecnotipològica, faunística, microfaunística, geomorfològica i una bateria de datacions radiocarbòniques, no es pot ser concloent en cap dels apartats que s'han anat revisant fins al moment, des de l'estructura del poblament a la categorització del tipus de jaciment en el seu context cultural i cronològic.

El recent interès que ha mostrat l'Ajuntament de Benirredrà per posar en valor aquest jaciment palesa la necessitat d'abordar els recursos del patrimoni arqueològic des d'un punt de vista multidisciplinari, és a dir, des dels pressupòsits d'una societat conscient de la importància de reivindicar el seu passat per tal de planificar el seu futur.

Agraïments

Joan Cardona (Ajuntament de Gandia), Valentín Villaverde (Universitat de València), Pere Miquel Guillem (Generalitat Valenciana), MAGa (Museu Arqueològic de Gandia), Juan Vicente Morales (Universitat de València), Manuel Pérez Ripoll (Universitat de València) i Francesc Sales.

Bibliografía

- AADD (1983): *Labor del Servicio y de su museo en el año 1982*, Diputació de València.
- APARICIO, JOSÉ (1974): “Un nuevo yacimiento musteriense en la provincia de Valencia: “Las Fuentes” (Navarrés)”, *Zephyrus: Revista de prehistoria y arqueología*, 25, pp. 43-52.
- (1981): “Primeras dataciones de C-14 para el Musteriense Valenciano”, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, pp. 9-38.
- APARICIO, JOSÉ, PÉREZ, MANUEL, VIVES, ELISENDA, FUMANAL, MARÍA PILAR i DUDRÉ, MICHELLE (1981): *La Cova de les Calaveres (Benidoleig, Alicante)*, Serie de Trabajos Varios del SIP 75, Diputació de València, València.
- APARICIO, JOSÉ, GURREA, VICENTE i CLIMENT, SALVADOR (1983): *Carta Arqueológica de la Safor*, Ajuntament de Gandia, Gandia.
- APARICIO, JOSÉ, SUBIRÀ, EULÀLIA, GÓMEZ-MERINO, GALA, LORENZO, CARLOS, LOZANO, MARINA i HERRERO, MIQUEL (2014): *Los Neandertales de la Cova Foradà de Oliva (Estado actual de la investigación)*, Real Academia de Cultura Valenciana.
- AURA, JOAN EMILI, FERNÁNDEZ, JOSEP i FUMANAL, MARÍA PILAR (1993): “Medio físico y corredores naturales: notas sobre el poblamiento paleolítico del País Valenciano”, *Recerques del Museu d’Alcoi*, 2, pp. 89-107.
- BEL, MIGUEL ÁNGEL i EIXEA, ALEIX (2015): “Estudio tecno-tipológico de cuatro conjuntos líticos paleolíticos de superficie en Villalonga (Valencia) y la Vall de Gallinera (Alicante)”, *LVCENTVM*, XXXIV: 1-14.
- CALVO, LEANDRO (1908): *Hidrografía subterránea*, Gandia.
- DAVIDSON, IAIN (1989): *La economía del final del paleolítico en la España Oriental*, Serie de Trabajos Varios del SIP 85, Diputació de València, València.
- EIXEA, ALEIX i VILLAVARDE, VALENTÍN (2012): “Materiales líticos del Paleolítico medio y superior del yacimiento de superficie de Els Bancals de Pere Jordi (la Vall de Gallinera, Alicante)”, *Archivo Prehistoria Levantina*, XXIX, p. 65-79.
- FERNÁNDEZ, JOSEP (2007): *La Cova del Bolomor (Tavernes de la Vall digna, Valencia). Las industrias líticas del Pleistoceno Medio en el ámbito mediterráneo*

- peninsular*, Serie de Trabajos Varios del SIP 108, Diputació de València, València.
- FUMANAL, MARÍA PILAR i VILLAVERDE, VALENTÍN (1988): "Cova Negra et le milieu du Paléolithique moyen dans la région du Pays Valencien (Espagne)", *L'Homme de Néanderthal*, vol. 2, *L'Environnement*, ERAUL, Lieja, pp. 73-85.
- GARAY, POLICARPO (1980): "Hidrogeología de la sierra Falconera y valle de Marjuquera (Valencia)", *VIII Simpòsium d'Espeleologia*, Sabadell, pp. 1-18.
- (1983): "Tipología del karst mediterráneo. El Mazico del Mondúver (Gandía, Valencia)", *Lapias*, 11, València, pp. 47-57.
- (1990): *Evolución geomorfológica de un karst mediterráneo: El macizo del Mondúver (La Safor, Valencia)*, Cuadernos valencianos de Karstología, Volumen I. Grupo Espeleológico Vilanova y Piera, Diputació de València, Alboraià.
- GIL, MARÍA VICTORIA (1990): "El karst superficial de la Safor", *Cuadernos de Geografía*, 48, Universitat de València, pp. 105-126.
- MARRERO, EFRAIM, HERNÁNDEZ, CRISTO, i GALVÁN, BERTILA (2011): "El análisis espacial en el estudio de las secuencias de las facies arqueosedimentarias. Criterios para identificar eventos de ocupación en yacimientos del Paleolítico Medio: el Salt y el Abric del Pastor (Alcoy, Alicante, España)", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 20, pp. 7-32.
- MIRET, CARLES (2016): "L'annexió de Benitopona i Benipeixcar a Gandia en 1965: un procés unilateral d'anastomosi urbana", *Revista de la Safor*, 7, pp. 35-45.
- MOCHALES, ROSA MARÍA (1997): "El asentamiento musteriense en el territorio valenciano", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII, pp. 11-41.
- MOLINA, FRANCISCO JAVIER (2016): *El sílex del prebético y cuencas neógenas en Alicante y sur de Valencia: su caracterización y estudio aplicado al Paleolítico Medio*, Tesi Doctoral Inèdita, Universitat d'Alacant.
- PERICOT, LUIS (1942): *La Cova del Parpalló (Gandía, Valencia)*, Publicaciones del C.S.I.C. Instituto Diego Velázquez, Madrid.
- PUIG Y LARRAZ, GABRIEL (1896): *Cavernas y simas de España*, Madrid.
- ROSSELLÓ, VICENÇ MARIA (1967): "El macizo del Mondúver. Estudio geomorfológico", *Estudios Geográficos*, 112-113, p. 423-474.
- SOLER, JOSÉ MARÍA (1956): *El yacimiento musteriense de la "Cueva del Cochino" (Villena, Alicante)*, Serie de Trabajos Varios del SIP 19, Diputació de València, València.
- VILANOVA I PIERA, JUAN (1872): *Origen, Naturaleza y Antigüedad del hombre*, Madrid.
- (1893): *Memoria Geognóstico-Agrícola y Protohistórica de Valencia*, Madrid.

- VILLAVARDE, VALENTÍN (1984): *La Cova Negra de Xàtiva y el musteriense de la región central del mediterráneo español*, Serie de Trabajos Varios del SIP 79, Diputació de València, València.
- VILLAVARDE, VALENTÍN (coord.) (2001): *De neandertals a cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*, Universitat de València, València.